

"ABAY YOLU" EPOPESİNİN YAZILIŞ TARİHİ

M. Avezov'un "Abay yolu" romanı (eposesi) geçtiğimiz asrın ikinci yarısında Kazak halkının hayatının çeşitli yönlerini açıkça gösteren, o dönemi geniş bir şekilde çok yönlü olarak tasvir eden, büyük planlı epik, gerçek anlamda ansiklopedik bir çalışmadır.

Eserin ana fikri, Kazak toplumunda Abay'ın başlattığı, ilerici demokratik güçlerin eskiyi savunan derebeyliğe karşı bir mücadelesidir. Bu mücadele, halkın yarım asırlık tarihini kapsayan eserin içine sinmiştir. Bu mücadeleye Kazak toplumunun üç nesli iştirak etmiştir. Epope konulan boy başçılarının kavgası, cesur ve yürekli insanların öç alma istekleri, gençlerin serüven ve oyunları, yazın yaylaya göçme, kız isteme ve düğün, ölünün ardından yemek verme, cut (kara kış), yönetici seçimi, dava görme, ava çıkma ve tabiat olaylarıdır. Abay bunların hepsini benimsemiştir. Çocukluğunda da suçsuz olan Kodar ve gelini Kamka'nın ağır şekilde cezalandırılarak ölüme terkedilmelerine çok üzülmüştür. Büyüdüğünde Kodar'ın tek mirasçısı olan, kardeşinin çocuğu Darmen'e gönülden yardım etmiş, bu yetime baba olmak isteyen iyi niyetli Darkembay'a saygı göstermiş, adaletsizlik gönlünde yara açıp, itiraz ve öfke doğurmuştur. Fakat o, hemen karşı çıkmaz. Hayat gerçeğine uyan yazar, Abay'ın geçirdiği zor ve dalgalı yolu tam göstermeye çalışır. Önceleri Abay babasının ve diğer sömürgecilerin eylemlerini kabul etmeyerek sık sık kaygılanır. Daha sonra bunun manasını anlamaya başlar.

Babasıyla yollan ayrıldıktan sonra Abay kendi yoluna, mücadele yoluna girer. O gerçek dostluğu halktan olan Darkembay, Bazaralı, Darmen gibi insanlarda bulur.

Romanda (epope) gösterilen problemlerin çokluğu, insanların ve kaderlerinin çeşitliliği, hayat, toplumun tam sosyal yapısı, fakir insanların hasret dolu gözleri, bağımlılık durumu, büyük derebeyleri arasındaki anlamazlıklar, toprak, yayla mücadeleleri, göçebe yaşamı, köy işlerini yürütme yöntemleri, kültür, eğitim meseleleri gibi tarihi hadiseler hakkında bilgi verilmesi, problemlerin çok yönlü ve çok planlı olarak anlatılması şaşırtıcıdır.

Halkın hayatı ve geçimini teminini, gelenek an-

Prof. Dr. Zeki AHMEDOV

Aktaranlar: Zeyne İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

layışını, halk vekillerinin görüşlerini tasvir eden M. Awezov, milli ve insani değerlere önem vermekte ve birliğini görebilmektedir. Toplumun tarihi gelişiminden devrimize kadar önemini kaybetmeyen ilerici eğilimleri ayırdedebilmektedir. M. Awezov'un, Abay devrini sanatsal olarak tasvir etmesinde, mesela, bazı yönleri ele alındığında, (ataerkil-derebeylik durumu, boylar arası mücadele vb.) tarihi süreçlerin özünü anlayıp tarihçilere yön göstererek aydınlatıcı fikirler verdiği söylenebilir.

Awezov, olaylar ve gerçekleri kağıda döktüğünde hayat mücadelesi konusunu iyice açmaya, sosyal yanını güçlendirmeye çalışmaktadır. Hayattaki ilişki ve mücadelelerin asıl sebeplerini göstermekte, kabul edilen doğrular çerçevesi ile kısıtlamamaktadır. Gerekirse, bütün yazdıklarını bir düğümde toplamak için belli başlı meseleleri ortak bir yola koyup karşılaştırarak, olayların gelişimini değiştirerek kendine göre düzenlemektedir.

M. Awezov'un elyazması arşiviyle tanıştığımızda, yazarın elindeki yayınlanmayan belgelerin, az da olsa Abay'ı görmüş, çevresinde yaşamış birçok insanın ulu şair ve çevresi hakkında yazılmış hatıra bilgilerinin çokluğunu farkettilik. Bu hatıralarda bazı hadiseler bütünüün parçası gibi parça parça, bazı hadiseler birbirine zıt bulunsa bile, o devrin asıl olayları hakkında, o çevrenin tanınmış insanları hakkında paha biçilmez bilgiler vermektedir.

Yazar, epopede anlatılan olayların çoğunu gençliğinde duymuş ve yaşamıştır. İnsanların birçoğuyla bizzat tanışan M. Awezov, onları roman kahramanına dönüştürdüğünü yazmaktadır. Böyle durumların yazarları etkilememesi, sanat dünyasına tesir etmemesi mümkün değildir. Abay'ın hayatıyla ilgili büyük bir eser meydana getirirken, yazarın planlı ve istekli bir biçimde az çok yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanmaya giriştiğini belirtmek gerekir.

M. Awezov, Abay'ı gören, tanıyan insanlarla konuşmuş, onların söylediklerini kağıda dökmüştür. Bazen ikinci, üçüncü şahıslar tarafından duyduklarını bile üşenmeden not etmiştir. Uzun yıllar boyunca birçok insandan toplanan bilgiler gelecekteki kahramanların hayatıyla ilgili gerçek olayları,

Abay'ın yaşadığı çevreyi yazarın çok yönlü olarak tanıyabilmesi için bir fırsat olmuştur.

Yazar, hatıralardaki gerçekler ve olaylardan o devirdeki sosyal çatışmaların izlerini bularak, onlardan önem ve sıfatına göre faydalanmaktadır. Usta tasvirici elindeki zengin bilgiyi özenle araştırarak, düşünce eleğinden geçirerek kendi ideolojik maksadına göre tekrar elemekte, herbir kahramana, olaya uygun vazifeler yüklemektedir.

Epopede Abay dışında Abis, Mağaş, Ospan, Bazaralı, Togjan, Aygerim, Uljan, Kunanbay, Azimbay, Takejan, Orazbay, Bejey, Jirenşe, Maybasar gibi o devirde, o ortamda yaşamış prototip kahramanlarla oldukça sık karşılaşırız. Onların yanında, Darmen, İsa, İyis, Seyit, Saltanat gibi hayali kahramanlar da az değil. Onları bu şekilde iki gruba tek şartla ayırabiliriz. Çünkü bunların arasında keskin bir biçimde ayrılan bir çizgi bulmak zordur.

Yazar, yaşamış ve prototipi olan gruba dahil edilen kahramanları yazar, eserin kompozisyon birliğini güçlendirmek için veya onların karakterini göstermek amacıyla kendisinin yarattığı olay ve çatışmaların içine koymakta, onları epopenin hayali kahramanları ile de karşı karşıya getirmektedir.

Yazarın hayal ürünü olan fakir Darkembay'ın Abay'a yaklaşması, şairin halk hasretini bütün kalbiyle hissettiğini göstermek içindir. Bu, Darkembay'ın Kunanbay ile olan anlaşmazlığını, halkı yönetmeye alışan Ağa Sultan'ın avam temsilcisini aygının altına alarak ezecek kadar acımasızlığını göstermek için gerekmektedir. İşte bundan da, kahramanın ilk baştaki prototip sıfatını kaybederek kahraman sıfatını kazanma yollarının çeşitli olduğunu görmekteyiz. Bazen bazı kahramanların yaşamakta olan insana (prototipine) çok benzediği tesiri uyanmaktadır. Fakat gerçekte ise bunun sadece dış benzerliklerden ve bazı özelliklerden ibaret olduğunu görmekteyiz. Yaşam ve edebiyattaki bu insanların birbirlerinden çok farklı olmaları doğrudur. Çünkü, hiçbir insan şimdiki haliyle kendi kendine edebi bir karakter oluşturamaz. Ancak onun iç dünyasını tanıdığımızda gerçek bir edebi şahsiyet düzeyine çıkartabiliriz. Bu ise gerçek bir tasvirinin yapabileceği bir iştir.

Yazar hatıra bilgilerinden, tarihi, edebi bilgilerden oluşan olayların sadece solmuş ve genel görünümünü bulabilirdi. Bu yüzden romandaki sanatsal gerçeğe olup biten olayların tam olarak kağıda geçirilmesi olarak bakmamak gerekir. Olaylar, yazarın sanat dünyasında doğup gelişmiş, böylece kendi içinde bir bağlanma, ilişki sistemi bulmuştur. Tek tek olaylar ve mücadeleler hakkında değil, kahramanlar ve onların karakterleri hakkında da bunları söylemek mümkündür.

Epopenin asıl kahramanı halktır. Halk yaşamının çeşitli anları, görüntüleri eserde toplanarak etraflıca tasvir edildi. Halkın romandaki büyük küçük olaylarla alakası Abay tarafından onun doğrudan müdahalesi, ruh hali, düşüncesi, dünya görüşü ve dünya tanımıyla bağdaşarak tasvir edilmektedir.

Yazar o dönemdeki toplum hayatının tümüyle küçük dalgalanmalarını almak istemiyor. Tersine, hem Abay'ın yaşamını, hem de ortamın epopedeki ideolojik anlayışını açıklayacak olan yerleri almaktadır.

"Abay Yolu" epopesinde yazarın tarihi, edebi vb. kaynaklardan faydalandığını, böylece de tecrübe, düşünce ve fikirleriyle kahramanların kaderini yönlendirerek onların herbirini büyük bir karakter derecesine yükselttiğini görüyoruz. Olayları kendi içlerindeki keşişme, gelişme durumlarına göre tasvir ederek yazar, her tür sosyal sınıfın temsilcisi niteliğinde eserde yer alan kahramanları genel tarihin, toplumun gelişmesi, ilerlemesi akımıyla ustaca bağdaştırarak onların davranışlarını eserin asıl estetik maksadında buluşturmaktadır.

M. Awezov'un arşivinde bulunan çeşitli küçük plan ve notlar yazarın eseri nasıl ortaya koyup geliştirdiğini, ona uygun estetik sonucu nasıl çıkardığını gösteriyor. Bazen tek bir epizod veya sahenin her planda her türlü varyantının yapıldığını görmekteyiz. Aynı ayrı bölümlerin ilk baştaki planlarının daha sonra tamamen değiştiğini görüyoruz. Bu, yazarın daima yenilik peşinde ve cesaretli bir yaratıcı olduğunun bir delilidir. Bazı planların çok hacimli olduğunu ayrı ayrı alt bölümlerinin kendi içinde bölünmesinden anlıyoruz. Böyle durumlarda eserin ayrı bir bölümündeki ana konular ile sahneler kahraman-

ların hareketlerini, karakterlerini aydınlatmaktadır.

Yazar epope metninin tamamına yakın bölümünü elle yazıp, düzeltmeler yaptıktan sonra birkaç defa daktilo ettirmiştir. Bununla beraber, yazarın epopenin sonundaki birkaç bölümü iyice olgunlaştırdıktan sonra kendisinin dikte ederek yazdığını bilinmektedir. Bu bölümler sonradan titizlikle düzeltilmiştir.

Yazarın elyazmaları arşivinde bulunan kısa notlar, tek tek bölümlerden bahseden planlar, kesik kesik düşünceler, metnin önceki varyantları yazarın laboratuvarının birçok surlarını ele vermekte, bilinmeyen anları açıklamakta, ideolojik maksadının estetik gerçeğe dönüşmesindeki asıl devrelerini öğrenmemize ışık tutmakta, yazarın düşüncesinin doğması, gelişmesi, onların, kahramanların ve onların karakterlerinin oluşma yollarını açıklamaktadır. Tam olarak ele aldığımızda, bu tür belgeler yazarın epopeyi yazma maksadındaki büyük yaratıcılığıyla tam olarak tanışmamıza yardım etmektedir. Aşağıdaki taslak-özet halindeki planın kısa örneği olayın ilk başta hangi yönde gelişmesi gerektiğini göstermektedir: "2. bölüm. Gündüz. Jeksen arazisine Bökenşi, Borsak topraklarına Kunanbay obası yerleşir. Kendi yönetimine aldığı ay. Sadece iki gün içinde yapar. Kodar ile Bökenşi yakınlaşırlar, Böjey'e çıkarlar. Böjey, Tüsip rızasız. Kunanbay bunu söyleyeceğine hırsızlık yapsaydın der. Maybasar, Jigitek ve Bökenşiye tuzak kur, der. Yeni bir kötülük çıkarıp, ilkini unutturmak. Baysal'a ücretini öde der. Maybasar yardımcısını gönderir. Jigitek döver. Abay'ı gönderir. Böjey'den cevap alamaz. Kunanbay, bağlatarak alırtacağım, der. Böjey insanları ayırır. Kunanbay Tokpambet'i Böjey ve Jigitek'ten alıp Baysal'a, Kötübak'a verecektir. Asker toplayıp yola çıkar. Böjey zor durumda "(M. Awezov'un Edebi Hatıralar Müzesi'nin arşivi) LMMA Arşivi, 28. dosya, 16. s.)

Bazen bir olayı yazarın iki türlü planlayarak etraflıca yaklaştığını görmekteyiz. Mesela:

1. Sonbahar. Kılınşak köyü göç edecektir, Maybasar almak ister. Jigitek'in yaylası. Kunanbay, Kılınşak topraklarına Böjey'in göç etmesine engel olur. Zorla almak ister. Maybasar'ı gülünç duruma düşürmek amacındadır. Yola çıkma, çatışma, Kara-

keng'in burnu kırılır, Kunanbay'ın hilesi gerçekleşmez. Jigitek'in değeri artar. Halk çoğalmıştır. Kunanbay akrabalarını bir araya toplar. İtirazlar çoğalır, Karkaralı'dan karar gelecektir. Kunanbay korkmaktadır" (LMMA Arşivi, 28. dosya, 116. s.)

2. "Kulınşak köyüne Jigitek göç ettirmek istemekte, Kunanbay izin vermemektedir. Maybasar kuvvet kullanacaktır. Jigitek adamlarıyla basıp alır. Maybasar'ı gülünç duruma düşürmek amacındadır. Kunanbay öfkeyle gidip Böjey göçüne saldırır. Musakul'daki büyük çatışma, Kunanbay'ın hilesi. Kareke Sokk ile karşılaşır. Baysal Karkanlı'ya adam gönderir. Mahkeme gelir. Maylar'ın gönderdiği adamı yanına alarak Korpus'un memuru gelir. Kunanbay'ı kötü şekilde köşeye sıkıştırır. (LMMA Arşivi, 28. dosya, 115. s.)

Şimdi epopenin son bölümünün taslak halindeki planına bakalım:

"Abay, Aygerim ile Araltöbe'de kışı geçirir. Yalnızdır. Kitap, şiir, çalışma bırakılmıştır. Şehirden, önce Abdi gelecektir. Sonra Samarbay, Akşokı'ya giderken uğrar. Üçüncü olarak Alpeyim gelecektir. O, Abay'ın söylediğine göre medreseyi bırakıp, Takır'a gidip ekin ekerek iş sayılacak bir meslek sahibi olmuştur!

Bu üç yolcu ayrı iki haberi getirir. Birinci haber, o sene çetin bir kış olacağından korkan insanların çok olması... Tahıl, erzak zamlanacaktır. Pazarda dilenci çoktur. Rus göçmenleri arasından çıkan dilenci çoktur. Şehirdeki işçiler, fakirler iş bulamamaktadır. Pazarda ekmek azalmıştır. Bazı evler çay bile ikram edememektedir. Bu birinci haber.

İkincisi, Abay'ı çok sevindiren bir haber. Bu haber Mağaş hakkındadır. O, Altı Vilayet'in hakimi olmuştur. Bunda Mağaş'ın bilgeliği, adaletliliği, iyi huyluluğu herkesten üstün gelmiştir. Şubar, Azimbay, Oraztay oğlu Elev, Jirenşe çocukları kıskanmaktaymış. Fakat, Mağaş onlardan çok daha yüce, değerli biridir. Huzuruna Semey dışında, birçok uzak illerden büyük davalar geldiği, bu davaların hakimliğini yaptığı söylenmektedir. (LMMA Arşivi, 29. dosya, 18. s.)

M. Awezov o dönemde yaşamış olan Abay hak-

kındaki romanını üç kitap halinde yazmış, "Telğara" diye adlandırmak istemiştir. Gençliğinde öz ve kuma annesinin terbiyesinden geçerek ılımlı bir huya sahip olduğunu söyleyip Abay'ı böyle isimlendirmişler. Yazar "Telğara" kelimesine, Abay iki halkın, Kazak ve Rus halkının kültürünü öğrenerek, onlardan faydalanarak büyüyen diye geniş bir anlam vermek istemiştir. Fakat, 1942'de basılan birinci kitabı, 1947'de basılan ikinci kitabı da "Abay" adını almıştır. Üçüncü kitap ise 1950'de "Şair-ağa" ismiyle yeniden çıkmıştır. Yazar, kitabı halkın düşüncelerine kulak vererek yeniden düzeltip bastırılmış, 1952'de yeniden çıktığında "Abay Yolu" adı verilmiş, sonra dördüncü kitaba da bu ad verilmiş, epope bütünüyle "Abay Yolu" diye adlandırılmıştır.

Dikkate değer bir durum, Abay hakkında herbiri iki kitaptan oluşan ikiz iki roman olması, iki kitabın da iki ayrı adla adlandırıldıktan sonra ("Abay", "Abay Yolu"), dördüncü ve ikinci kitabın sonunda epilog verilmesidir. İkinci kitaptaki epilogun sonunu 1942 basımına göre hatırlayalım. "Sınırsız bozkırlar, Eralı, Oykudık, Konk bozkırları uzanmakta. Geniş alemin düz yüzü sanki panldayarak nefes almakta. Batan güneşten yayılan ışık, bozkırı kızıl parlak bir ışıkla süslemiş. Sonsuz bucaksız etraf nurlu. Şairin gönlü şimdi göz önünde sanki bir bozkır değil, deniz, geniş sakin bir deniz görmekte. O denize, hayat tarihi bol okyanusa bir gemi tek bayrağını çekip yola çıktı. Yol aldı, belli olmasa da ilginç ışıklı bir karaya doğru uzun bir yolculuğa çıktı o gemi. Bayrağında "Tartış (Ümit)" şeklinde bir slogan var. Halkın ümidini taşıyan bu gemi "gelecek" karasına doğru gitti. Bu "Abay gemisi" alemde inançlı, düz bir yol çizerek ilerlemekte. Uzaklara gitmekte. Uzaktaki ufuğa bakan Abay'ın gözleri, düşünce gözü, o gemiyi iyi bir yolculuğa çıkarmış, yorulmadan bakmaktadır. Bütün günahlardan sıyrılıp yüksek bir tepede, hayali ve kendisi oturan Abay sevinçli bir gurur hissetti. Onun bu gurura hakkı da vardı."

Yazar böyle güzel biten epilogu hiç değiştirmeden ikinci kitabın başka bir basımında ona çok az birşeyler katarak devam ettirmiş.

"Bu hali sadece bir an parlayan sevinçli yüzüydü. Şimdi dalga dalga düşünceler kapladı, gönül kaya-

sına tekrar sertçe vurdular. Giden bulut gibi, karanlık getiren düşünceler gerçeğin yüzünü tanıtır. Az önceki parlayan güneş gibi sevinç ışığını, dert ve şüphe gibi son düşünce bulutları örtmeye başladı.

Önde hayat, mücadele. Bu mücadelede tek başına. Gerçekte de yapayalnız. Gerçekten onun bir gücü ve bir ümidi olduğu doğru. Gücü şairlik, umudu halk. Fakat biri uyanmamış güç, diğeri tanınmadan, anlaşılardan gidecek mi (Yeter mi sabır, yeter mi kuvvet. Yalnızlıktan tükenmeyen kuvvet yeter mi)

Hayat yolunun ortasına gelmiş. Geçmişteki kaybı mı, yoksa kazancı mı çok? Gerçekten kaybettiğine pişman değil. Yakınlarının babası Kunanbay yabancı gibi oldu. Akralarından Takejan, onlar düşman oldular. Orazbaylar, Jirenşeler de birbiri ardına gitmekte. Giden gitsin. Şimdi de gidecek olan bulunur. "Fakat halk kalırsa, halk için yolumu, canımı katacak elimdeki ışık kalsa yeterdi)" diye bu oturumunda sanki kendi kendine gizli bir söz vermiştir.

Şimdi okyanus nerede?

Abay, geniş bozkıra tekrar bir göz attı. Okyanus değil, hergünkü uzun bozkır göründü. O halsiz, nefesi daralan Eralı bozkırı. Bu bozkırda şimdi toz yükseliyor. Kıvrım kıvrım toz. O da ne? Abay'ın yanına dörtlü aceleyle bir atlı geldi. Arkasından gelen atlıyı Abay o anda farketti. Yolcunun altındaki at çok fazla terlemiş. Köyden, Eralı obasından, Darkembayların isteği ile acele ile gelmiş. Delikanlı, Abay'ın öğrencisi Sadvakas idi.

- Şu toza bak, Abay Ağa (O düşman, köyün azıcık yıkılarını alan düşman. Önlerine katmış götürüyorlar. Yine götürüyorlar, soytarılar) diyerek ağlamaklı oldu delikanlı. Deniz de, hayal de kayboldu. Yeniden hayat gerçeği, yeniden yaşam mücadelesi Abay'ın önüne çıktı"

Bu epilog ilk iki kitabı bitirmeden dört kitabın arasını yaklaştırdı, okuyucuları sonraki kitaplara yönelten bir araç gibidir.

Fakat, Sadvakas'ın gelip söylediği bu olay sonra doğrudan devam ettirilmemektedir. Yazar, bu olayı geliştirmek ve devam ettirmek istememekte, benzeri

olaylardan bahsetmekte, mücadele ve çatışmanın durmadan geliştiğini, yeni engelleri aşacağını göstermektedir.

Dört ciltlik epopenin en çok basılanı, birkaç değişiklik yapılan üçüncü kitabıdır. Diğer kitaplara ise ilk basım değiştirilmeden bazı notlar eklenmiştir.

Birinci kitap "Şair Ağa"dan bu üçüncü kitabın farkı nedir? Bu kitap öncelikle, Abay karakterinden itibaren sevimli sevensiz karakterleri gösterme, açıklama, onların sosyal sınıf farklılıkları ve sırlarını ortaya koyma maksadından doğmuştur. Neticede, ilk önce Abay karakteri büyümeye, gelişmeye başlamış, onun Rus toplumundaki ilerici düşünceli fikirlerle beslenmesi, Kazak yoksullarının istek ve dileklerini derinden anlaması gösterilmektedir. Abay karakteri Abay hayalinin büyük bir devamı gibi görünmektedir. Fakirler safında yer alan Bazaralı, Darkembay, İsa karakterleri ise sevensiz taraflarıyla göze çarpar. Şair-Ağa" romanındaki Dolgev (prototipi Dolgopolov) alınarak, onun yerine Pavlov gibi zengin edebi şahsiyet girer. Pavlov karakteri yazara yazma özgürlüğü tanır. Önceleri yazar Dolgov ile kısıtlı belirli bir çerçeveden çıkamamaktaydı. Ama artık, siyasi hükümlü Pavlov'un ağzından Abay'ın bozkır hayatı hakkındaki düşüncelerini özgürce söyletirmek mümkündür. Yazdığımızı doğrulamak için iki misal verelim.

Üçüncü kitaba dahil edilen ilk yeni metin, romanın toplumsal manasını açıklamaya yardım etmektedir. Burada Azbergen, Şuyginsu'daki yedi köy, Jigitek fakirleri Azimbay'ın yaptıklarına dayanarak Abdi ismindeki bir yoksulu atna bindirip Abay'a gönderirler. Abay'dan yardım dilerler, kötülükleri önlemesini isterler.

"Bütün tahılımızın tam yansını zorla alarak biçmeye çalışıyorlar. Bunu evvelki ve geçen yıl, yani iki yıl arka arkaya yaptılar. Bunu üçüncü yıldır yine yapıyorlar. Artık yaptıklarından bıktık, usandık. Çaremiz kalmadı, bütün yedi oba toplanıp biraz önce itiraz ettik. Kovdu bizi Azimbay" (18. sayfa, epopenin 3. kitabının sayfaları M. Awezov'un 20 ciltlik eserinin 5. cildi olarak gösterilmiştir.)

Abay:"- Ey halk, bu çok kötü... Apaçık hırsızlık yapmak değil mi bu?" (19. s.) diye seslendi. Şubar

Abdi'nin itirazlarını bastırmak isterler. Buna Abay karşı gelir, kendi rahatını düşünmekten vazgeçer. Şubar'ın sahte yardımseverliğinin sırrını tenkit ederek, Azimbay'a Mağaş ve Darden'i gönderip fakirlerin ekmeğini zorla almalarını durdurmaları için emir verir. Azimbay, Abay'ın sözünü dinlemez. Otları biçmeye devam eder. Azimbay'ın fakir işçisi İsa, isteğini yerine getirmez. Buna sevinen Darden: "Yiğitmişsin, İsa, (Değerini yeni anladım, hayvancı da olsa, başkasının kölesi olmayan fakir iyi) insan gibi davrandın" (24. s.), der.

Bu arada romana Azimbay'ın yaptıklarını eklemek doğru olur. Bundan önce Abay, yanındaki arkadaşlarıyla birlikte "Englik-Kebek" in kabrine gidip, eskideki batı kanununu, adaleti paraya satan valilerin kötülüklerini hatırlar. Azimbay'ın yaptığı o

adaletsizliğin bugünkü devamı, yeni görünüşü halinde alınarak eserin sosyal manası iyice aydınlanır. Abay gelecekteki kendi mücadele yolunu açıklığa kavuşturur. Kime dost, kime düşman olacağını iyice anlar. Halkla içice yaşar. Demek ki, romandaki her bir yeni ilave ve değişiklik böylece kendi kendini doğrulayarak büyük roller üstlenmektedir. Bunun neticesinde Abay karakteri de, diğerleri de yücelir gibi görünmektedir.

Eopenin üçüncü kitabını yeniden gözden geçirdiğimizde, yazar bu kitabın ilk iki kitaba göre sanat değerinin fazla olduğunu göstermektedir. Böylece tükenmeyen güç ve istek, bir an bile durmayan edebi çalışma, yazara bol meyveler vermiş, büyük sanatsal yapıt dünyaya getirmişlerdir.